

Makalenin geliş tarihi: 18.10.2020

1. Hakem rapor tarihi: 11.11.2020

2. Hakem rapor tarihi: 22.11.2020

3. Hakem rapor tarihi: 28.11.2020

Kabul tarihi: 13.12.2020

İKİ DEFA ÖLMEK VE İKİ DEFA DİRİLMEK (MÜ'MİN SURESİ 11. ÂYET ÖZELİNDE) (Araştırma Makalesi)

Mehmet Mahfuz ATA (*)

Öz

Ölüm, canlı olma keyfiyetinin ortadan kalkması, biyolojik faaliyetin ve hayatın son bulması durumudur. Hayat kavramının zıddıdır. Kur'an-ı Kerim'de öldükten sonra dirilmeye dair pek çok âyet bulunmaktadır. Diriltirme ile ilgili aşamalarda Kur'an'da farklı kavramlar kullanılmıştır. Yüce Allah, Kur'an'da ölümü ve hayatı imtihan için yarattığını beyan etmektedir. Bunun esas amacı, kişinin yaptığı iyiliklerde samimi olup olmadığının sınanmasıdır ve kimlerin Allah'ın emir ve yasaklarına uyarak daha güzel davranışlar sergilediğini ortaya çıkarmak ve ödüllendirmektir. Bazı inançlardaki ölüm sonrası, ruhların tekâmül ederek yeni bir bedende varlığını devam ettireceği iddiasından ibaret olan reenkarnasyon düşüncesi, Kur'an'ın birçok âyetinde reddedilmektedir. Bu çalışmada tefsirlerde beyan edilen hayat ve ölümlle ilgili görüşler çerçevesinde, ölüm ve hayat kavramlarının türevleriyle birlikte hangi anlamlarda kullanıldıkları; iki defa ölmenin ve iki defa dirilmenin ne anlama geldiği hususu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Hayat, Dirilme, Kur'an, Tefsir, Reenkarnasyon.

Dying Twice and Being Resurrected Twice (Specific to the Verse 11 of the Surah Mu'min)

Abstract

Death is the situation where the state of being alive disappears and the biological activity and life ends. It is the opposite of the concept of life. However, There are many verses about the resurrection after death in the Quran. Allah, Almighty, declares in the Qur'an that he created death and life for testing the human being. The main purpose of this is to test whether the person is sincere in the favors he has done and to reveal and

*) Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Ana Bilim Dalı
(e-posta: mehmetata@mehmetakif.edu.tr). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7151-9377>

reward those who behave better by obeying Allah's orders and prohibitions. Different concepts are used in the Qur'an for the stages of resurrection. It is rejected in many verses of the Quran that the souls after death evolve and continue their existence in a new body. In this study, what "To die twice and resurrect twice" means will be analyzed under the light of the opinions about life and death declared in tafsirs.

Keywords: *Death, Living, Resurrection, Quran, Tafseer, Reincarnation.*

1. Giriş

"Hayat", ölümün karşıtı olup, canlılarda canlılık ve iç dinamiğin bulunması olarak bilinmektedir. Her canlı için takdir edilen hayattan sonra, kaçınılmaz bir son olan ölüme değişik anlamlar yüklenilmiştir. Ölüm, Yüce Allah'a inananlara göre, yeni bir hayatın başlangıç noktası veya buluşma yeri; inanmayanlara göre, bir yok oluş veya bir son buluş; reenkarnasyona inananlara göre ise, tenâsüh veya ruh göçüdür. Ölümle alakalı yapılan bu tanımların ortak özelliği, buluşma veya ayrılık şeklinde olduğu söylenebilir.

Ölüm ve ölümden sonra diriliş düşüncesi insanoğlunu en çok meşgul eden konuların başında yer alır. "Ölüm ve ölüm sonrası hakkındaki algılar, inanış ve uygulamalar kültürden kültüre, çağdan çağa değişmektedir."¹ "Ölüm bir yokluk mu yoksa başka bir dünyada yeniden dirilmek midir?" Yoktan var edilen her canlı, dünyada belli bir süre yaşadıkdan sonra ölüyor veya işlevini yitirir. Ölümün ve hayatın yaratılması, insanların sınavdan geçirileceğinin de bir kanıtıdır. Allah'ın doksan dokuz isminden Muhyi'nin "hayat veren", Mümit'in "öldüren" anlamında olduğu bilinmektedir. "*Şüphesiz biz sizi diriltir ve öldürürüz, dönüş de ancak bizedir.*"² Ayrıca, "*(Ey rasûlüm, onlara) de ki: Kaçıp kurtulmaya çalıştığınız ölüm muhakkak ki bir gün gelip sizi bulacaktır*"³, "*Nerede olursanız olunuz sarp ve sağlam kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır.*"⁴, "*Her nefis ölümü tadacaktır.*"⁵

Hindistan, Mısır ve Batı Asya'da yapılan arkeolojik kazılar, insanların öldükten sonra diriltileceklerine inandıklarını göstermektedir.⁶ Sonsuza dek yaşama arzusu her insanda mevcuttur. Müslümanlar ise bu ölümsüzlük arzusunun âhirette olacağına inanmaktadır.

1) Gürkan, S. Leyla, "Ölüm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul, 2007, C.34, s. 32.

2) 50/e1-Kâf/43

3) 62/e1-Cuma/8

4) 4/en-Nisâ/78

5) 3/Al-i İmran/185

6) Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İz Yay., İstanbul, 2005, s.135; Wendy Doniger, *Karma and Rebirth in Classical Indian Traditions*, (y.y), London, 1980, s. 3; Linda Trinkaus Zagzebski, *Philosophy of Religion: An Historical Introduction*, (y.y), Tennessee, 2007, s. 172.

Yapılan araştırmada konumuzla ilgili bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Ancak eş-Şenberî'ye ait, “*el-Hazzu'l-Vâfir min Te'vli'l-İmâteteyn ve'l-İhyâeyn fi Âyeti Sureti Gâfir*” isimli makalede belli konulara değinildiği için çalışma yeterli görülmemiştir. Çalışmamızla ilgili doğrudan olmasa da dolaylı olarak hayat ve ölüm sonrası dirilişle alakalı müstakil eserler kaleme alınmıştır.⁷ İskender Şahin'in, *Kur'ân-ı Kerim'de Diriliş* isimli Doktora tezi bu alanda yapılan önemli çalışmalar arasında yer almaktadır. Bu makalede, ölüm ve dirilişin etimolojik mahiyeti çerçevesinde Mü'min Suresi 11. âyetinde kullanılan “iki defa ölme ve iki defa dirilme” ifadesinin ne anlama geldiği, tefsir kaynaklarından faydalanılarak incelenecektir.

2. Araştırma Etiği

Bu makale, akademik ve bilimsel disiplinin çalışma ilkelerine göre hazırlanmıştır. Çalışmada bilimsel araştırma ve akademik etik kurallarına bağlı kalınmıştır.

3. Ölüm ve Hayat

Yapılan çalışmada, tefsirlerde beyan edilen hayat ve ölümlerle ilgili görüşlerin sunulması ve müfessirlerin konuyla ilgili yorum ve düşüncelerinin aktarılması hedeflenmektedir.

3.1. Ölüm/Mevt

Kur'an-ı Kerim'de mevt kelimesi, türevleriyle beraber yüz altmış sekiz yerde geçmektedir. “Tevfeffâ” ve “Ecel” gibi kavramlar dâhil edildiğinde bu sayı daha da artmaktadır.⁸ Ancak zikredilen bu kavramlarla mevt sözcüğü arasında birtakım ince ayrıntı bulunmaktadır. Ölüm lügatte; مات يموت veya يمات kökünden gelip vefât, helâk gibi anlamlara gelir.⁹ “Bir şeyden kuvvetin giderilmesi, hareketsiz kalması, helâk olması,

7) Tespit edilebildiği kadarıyla Hâris el-Muhâsibî'nin (ö. 216/857) “*el-Ba's ve'n-Nüşûr*” ile İbn Ebi'd-Dünya'nın (ö. 281/894) “*Men 'âse ba'de'l-mevt*” adlı eserleri ilk te'lifler olarak bilinmektedir. Berzah âlemi, kabir hayatı ve ölümden sonra dirilişle alakalı te'lif edilen eserlerden bazıları şunlardır:

“es-Sicistânî'nin (ö. 316/928) *el-Ba's*, İmam el-Eş'arî'nin *Kitabu Şecereti'l-Yakîn*, Beyhâkî'nin (ö. 458/1065) *Kitabu'l-Ba's ve'n-Nüşûr*, el-İşbili'nin (ö. 582/1186) *el-Âkibe (fi'l-Mevt ve'l-Haşr ve'n-Nüşûr)*”, Gazzâlî'nin *Yevmu'l-Kiyâme ve'l-Âhire*, Kurtubî'nin “*et-Tezkira fi-Ahvâli'l-Mevtâ ve Umûri'l-Âhire*”, İbn Kayyim el-Cevzî'nin *Kitabu'r-Rûh*. Konuyla ilgili ülkemizde yapılan bazı çalışmalar da şunlardır: *Ölümden Sonraki Hayat*, Mehmet Paçacı'nın *Kur'ân'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Âhîret İnanç*, Veysel Güllüce'nin *Kur'ân-ı Kerim'de Âhîret İnançının Temelleri*, Yener Öztürk'ün *İmkân ve Lüzumu Açısından Kur'ân'da Âhîret*, Ömer Faruk Yavuz'un *Kur'ân ve Kıyâmet* ve Galip Türcan'ın “*Kur'ân'da Âhîret İnanç*” . bk. İskender Şahin, *Kur'ân-ı Kerim'de Diriliş* (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012, s. 21.

8) Abdalbaki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*, Çağrı Yay., İstanbul, 1990, s. 678-680.

9) ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, nşr. Heyet, Dârü'l-Hidâye, (y.y), (trs.), C.5, s. 98.

yaşamın zıttı, tükenmek, bitmek, uyumak, canlıdan canlılık özelliğinin gitmesi, ruhun bedenden kurtuluşu ve hayatın kesin olarak son bulması¹⁰ gibi anlamlara gelmektedir. İbn Fâris (ö. 395/1004), “mevt”in, bir şeyden kuvvetin giderilmesi anlamına geldiğini ve hayatın zıttı olduğunu¹¹ ifade eder. Râgıb el-İsfahânî de “mevt”in şu anlamlara geldiğini belirtmektedir: (1)-İnsan, hayvan ve bitkilerde canlılığı sağlayan güç, kuvvet. “*Yeryüzünün ölümünün ardından o canlandırıyor*”¹² “...ve o su ile ölü toprağa hayat verdik.”¹³ (2)- Algılayan kuvvenin ortadan kalkmasıdır.¹⁴ Bu konuda Yüce Allah şöyle buyuruyor: *وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ إِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا* “*Böyle iken insan diyor ki: Her ne zaman ölüsem ileride mutlaka diri olarak çıkarılacak mıyım?*”¹⁵ (3)-Akleden kuvvetin (rasyonel aklın) ortadan kalkmasıdır.¹⁶ Bu konuda şöyle buyuruluyor: *أَوْ مَن كَانَ مَيِّتًا فَأَحْيَيْنَاهُ* “*Ölü iken dirilttiğimiz...*”¹⁷ Şu ayetle de bu kastedilmiştir: *إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتَى* “*Şüphesiz sen ölümlere duyuramazsın*”¹⁸ (4)- Hayatı altüst eden üzüntü/keder/tasa. Yüce Allah şu sözünde buna işaret etmektedir:

وَيَأْتِيهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ “...Ona her yönden ölüm gelecek, fakat ölmeyecek”¹⁹. (5)- Uyku. Zira uykuya, hafif ölüm; ölüme de ağır ölüm denilmiştir. Bu konuda Allah Teâlâ her ikisini de; *تَوَفَّى* “*tuvuflıye*” fiili ile ifade edip şöyle buyurmuştur:

10) Ruhun ölümsüzlüğü öğretisi ilk kez Eflatun tarafından detaylı olarak ele alınmıştır. ‘Onun, ruhun manevî ve soyut bir varlık olduğunu, mahiyetinin tanrının mahiyetine benzediğini; tanrının görünmeden âlemi idare ettiğini, ruhun da aynı şekilde görünmeden bedeni idare ettiğini, beden çürüyüp gidince ruhun ise varlığını sürdürdüğünü’ belirtir. Bk. el-Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammad, *Tacü'l-Lüga ve Sihâhü'l-Arabiyye*, nşr. Ahmed Abdülgafur Attâr, 4. Basım, Dârül-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1407/1987, C.1, s. 266-267; İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemaluddîn Muhammed b. Mukrim., *Lisânü'l-Arab*, “mevt”, 3. Basım, Dârü's-Sâdir, Beyrut, 1414/1993, C.2, s. 90-91.

11) İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, nşr. Abdüsselam Muham-med Harun, Dârü'l-Fikr, Kahire, 1399/1979), C.5, s. 283.

12) 30/er-Rûm/19

13) 50/el-Kâf /11

14) el-Kuvve el-Hasse: Görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma olan beş duyu organıdır. et-Tahanevî, Muhammed b. Ali, *Keşşafü'l-İstılahatü'l-Fünun ve'l-'Ulûm*, nşr. Ali Dahrûc, Mektebetü'l-Lübnan Naşirûn, Beyrut, 1996, C.1, s. 662.

15) 19/Meryem/66

16) Kuvvetü'l-Akile: Rasyonel, makul güç ilmi kabul etmede bir başlangıç., bk. İbn Sina, Ebu Ali, *el-Bürhan min Kitâbi'ş-Şifâ*, nşr. Abudurrahman-Bedevî, Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, Kahire, 1954, s. 257; eş-Şenberî, eş-Şerîf b. Hâşim b. Hezzâ' “*el-Hazzu'l-Vâfiru min Te'vili'l-İmâteteyni ve'l-Ihyâeyni fi Âyeti Sureti Gâfir*”, *Mecelletu Tıbyân Li dirâsâti'l-Kur'an'iyye, Câmiâtü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye* s. 21, Suudi Arabistan, Ağustos 1436/2015, s. 119.

17) 6/el-En'âm/122

18) 27/en-Neml /80

19) 14/İbrahim/17

3.2. Hayat (Diriltirme)

Hayat, lügatte حيي “h-y-y” kökünden türemiş bir mastardır. Çoğulu الحي “el-Hiyyu”dur. Bu fiilin asıl masdarının حياء (hayâ) olduğu zikredilmektedir.²⁸ Sözlükte “yaşamak, diri ve canlı olmak” manasına gelen hayat (hayevân) kökünden bir sıfattır.²⁹ Hayat, ölümün zıttı³⁰ olarak zikredilmektedir.

Kur’ân’da hayat kavramı ve türevleri toplam 158 âyette, 192 defa geçmektedir. Bu âyetlerin 86’sında hayat ve türevleri, 72’sinde ise ölüm veya türevleri birlikte kullanılmıştır. Kur’ân-ı Kerim’de “yaşatmak, diriltmek” manasındaki ‘ihya’ masdarından fiil sî-galarıyla türeyen sözcükler 47 âyette geçmektedir.³¹ Kur’an’da “hayat” kavramı, insan ve insan dışındaki tüm hayat çeşitleri için kullanılmaktadır. Kur’ân’da “mehya” kavramı ise, özellikle insan hayatı ve “memat”ın karşılığında kullanılmaktadır.³²

İbn Sîde (ö. 458/1066), Mü’min Suresinin 11. ayetinde “hay” kelimesini, ba’s kavramıyla açıklamış ve “öldükten sonra dirilmek” anlamına geldiğini belirtmiştir.³³

Müfessirler Kur’an’da ‘hayat’ın tanımını beşe ayırmışlardır: (1)- İlk yaratılıştaki canlılara ruhun üfürülmesi. Kur’an’da şöyle buyrulur: “Siz ölü iken, sizi diriltten O’dur.”³⁴ “O, (önce) size hayat veren, sonra sizi öldürecek, sonra yine diriltecek olandır.”³⁵ İnsan nutfeye halindeyken ona ruh üfürülüp diriltir. (2)- Ölümünden sonra ölümlerin diriltilmesi. “Allah’ın izniyle ölümleri diriltirim”³⁶ (3)- Hidayet. “Ölü iken onu diriltmedik mi?”³⁷, “Dirilerle ölümler bir olmaz. Şüphesiz Allah dilediğine iştittirir.”³⁸ (4)- el-Bekâ’. (Bırakmak, kurtarmak), “Her kim bir canı kurtarırsa bütün insanları kurtarmış gibi olur.”³⁹ (5)- Yerini bitkiyle yeşermesi (dirilmesi). “Rüzgârları gönderip de bulutu harekete geçiren Allah’tır. Biz onu ölü bir bölgeye göndeririz de ölümünden sonra toprağa onunla hayat veririz...”⁴⁰

28) Asım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, İstanbul, 1304/1991, C.6, s. 933-934.

29) Topaloğlu, Bekir, “Hay”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1997, C.16, s. 549.

30) el-Cevherî, *Tacü’l-Lüga ve Sıhâhü’l-Arabîyye*, C.6, s. 2323.

31) Muhammed Fuad Abdülbakî, *el-Mu’cemü’l-Müfessir*, s. 223-225.

32) es-Sâmerrâi, *el-Beyânü’l-Kur’ânî*, s. 12, Bk. 25/el-Furkân/3, 30/er-Rûm/7, 10/Yûnus /24, 23/el-Mu’minûn/37, 45/el-Câsiye/21, 6/el-En’âm/162

33) İbn Sîde, Ebu’l Hasan b. Ali b. İsmail ed-Darir el-Mürsî, *el-Muhkem ve Muhitu’l-A’zem*, nşr. Abdulhamid Hindavi, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000, C.3, s. 396.

34) 2/el-Bakara/28

35) 22/el-Hac/66

36) 3/Âl-i ‘İmrân/49

37) 6/el-En’âm/122

38) 35/el-Fâtır/22

39) 5/el-Mâide/32

40) 35/el-Fâtır/9, Hayat kelimesinin Kur’an’daki kullanışı için bk. İbnü’l-Cevzî, Cemâleddin Abdurrahman Ebu’Ferec, *Nüzheti’l-A’yüni’n-Nevâzir fi İlmi’l-Vücûh ve’n-Nevâzir*, nşr. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râdî, Müessesetü’r-Risâle, 3. Basım, Beyrut, 1404/1984, s. 353-354.

Râgıb el-İsfahânî de, “hayat”ın çeşitli anlamlarda kullanıldığını belirterek bunları şu şekilde açıklamıştır: (1)- İnsan, hayvan ve bitkilerde bulunan ve gelişen güç, iç dinamik.⁴¹ وَيُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَكَذَلِكَ تُخْرَجُونَ “...Yeryüzünü ölümünün ardından, O diriltir. İşte siz de böylece diriltileceksiniz.”⁴² (2)- Hisseden güç. Hayvanlara sezdikleri ve hissettikleri için hayvan denilmiştir. “Dirilerle ölüler bir olmaz.”⁴³ Burada inkârcılar gerçeğe kulak tıkadıkları ve kendilerine söylenenleri duymak istemedikleri için ölü olarak tanımlanmışlardır. (3)- İnsanların davranış ve işlerine yansıyan meleke sahibi, işlev gören akıllı kuvve. أَوْ مَنْ كَانَ مِثْلًا فَأَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ “Ölü iken dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürüyebilmesi için ışık tuttuğumuz kimse...”⁴⁴ Ayetteki ميتا “ölü” den maksat kâfirdir. Yüce Allah ona hidayeti ve İslam’ı nasip ederek diriltmiştir.⁴⁵ (4)- Gam ve kederin giderilmesi.⁴⁶ Kur’an’da öldükten sonra dirilmenin âhirette olacağına dair birçok ayet bulunmaktadır. Ölü bir yeri su ile yeniden dirilten Allah, insanı da yeniden diriltmeye kâdirdir. Bu durum Lokman Suresi 10. ayette وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ “Biz gökten bir su indirdik de orada her güzel çiftten bitirdik” şeklinde ifade edilmektedir. Diriltirme esnasındaki aşamalar, Kur’an’da farklı sözcükler kullanılarak anlatılmaktadır. Bu farklı kullanımlara şu misaller verilebilir:

3.2.1. el-Ba’s

“Göndermek, çıkarmak, yönlendirmek, uykudan uyandırmak, diriltmek” gibi manalara gelen “ba’s” sözcüğü, “ölümden sonra dirilme ve îcâd etmeyi” ifade etmektedir.⁴⁷ Esmâ-i Hüsnâ’dan biri olan ‘bâis’, daha çok “ölüleri diriltten” manasında kullanılır. Ayrıca peygamberlerin risaletle görevlendirilmesi gibi farklı anlamlarda da kullanılmıştır.⁴⁸ Râgıb el-İsfahânî, uykudan uyanmak ve tekrar dirilme arasında benzerlik kurarak, “ba’s” sözcüğünü uyanma ve neşr (diriltirme) anlamında da kullanmıştır⁴⁹. “Ba’s”, terim olarak haşir ve me’âd kelimeleriyle genellikle aynı manada kullanılıp, ahirette bedenlerin diriltilmesi anlamına gelmektedir. İslâmî literatürde “ba’s” en yaygın olarak “kıyamette

41) el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 781.

42) 30/er-Rum/19

43) 35/el-Fâtır/22

44) 6/el-En’âm/122

45) eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethü’l-Kadîr*, Dâru İbn Kesir-Dârü’l-Kelimi’t-Tayyib, Dimeşk-Beyrut, 1414/1993, C.2, s.181.

46) el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 268.

47) Kelimenin anlamı için bk. el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 132-133; el-Cevherî, *es-Sihâh*, C.1, s. 273.

48) İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. 2, s. 117.

49) el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 132.

Allah'ın ölüleri yeniden canlandırması, onları kabirden çıkararak diriltmesi"⁵⁰ şeklinde de kullanılmıştır.

"Ba's/diriliş inancı, bazı farklılıklarla birlikte İslâmiyet'ten önce İran, Eski Mısır, Hint ve Çin dinlerinde bulunduğu gibi Hıristiyanlık ve Yahudilikte de vardır"⁵¹.

Diriltilmekle ilgili Kur'an'da çok kullanılan kelimeler arasında "el-Ba's" sözcüğü yer alır. Ba'sın türevleri Kur'an'da 67 yerde geçmektedir.⁵² Şu âyetler örnek olarak verilebilir: "إِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ وَالْمَوْتَى يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ ثُمَّ إِلَيْهِ يُرْجَعُونَ" *"Ancak (samimiyetle) dinleyenler daveti kabul eder. Ölülere gelince, Allah onları diriltecek, sonra da O'na döndürülecekler."*⁵³ Ayette ölülerin diriltilmesinden sonra tümünün Yüce Allah'a döndürüleceği buyurulmaktadır. Başka bir âyette de "ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُبْعَثُونَ" *"Sonra da şüphesiz, sizler kıyâmet gününde tekrar diriltileceksiniz."*⁵⁴ şeklinde ifade edilmektedir.

3.2.2. el-İhyâ' (Diriltme)

Kur'an'da farklı şekillerde kullanılan bu sözcük, "helâkten kurtulmak", "duyu organlarına canlılık veren güç", "uhrevî hayat (ebedî kurtuluş), kurtarmak", "kendisi için ölüm hali düşünülmemesi" anlamında, Yüce Allah'ın 'hay' dirilik sıfatı ve "diriltmek"⁵⁵ gibi pek çok anlama gelmektedir. Konuyla alakalı olan 'ölümden sonra âhirette diriltilmekle ilgili ayetler şunlardır: "وَهُوَ الَّذِي أَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ" *"O, (önce) size hayat veren, sonra sizi öldürecek, sonra yine diriltecek olandır."*⁵⁶ Burada sözü edilen hayat dünya hayatı, ölüm ve yeniden diriltme şeklinde olacağı belirtilmektedir. Yine "وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِي" *"Benim canımı alacak, sonra beni diriltecek olan da O'dur."*⁵⁷ Burada Hz. İbrahim, canı alan ve diriltenin Allah olduğunu belirtmektedir. "دَلَّ عَلَىٰ يَحْيِيهَا الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ" *"De ki: Onları ilk defa yaratmış olan tekrar diriltecektir."*⁵⁸ "ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ" *"Sonra şükredesiniz diye sizi ölümünüzün*

50) Yavuz, Y. Şevki, "Ba's", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yay., İstanbul 1992, C.5, s. 99-100.

51) İşaya, 27/19; Korintoslulara I. Mektup, 15/32, Hezekiel, 37/1-14; Daniel, 12/2. Yavuz, "Ba's", Diyanet İslam Ansiklopedisi, C.5, s. 98.

52) Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 124-125.

53) 6/el-En'âm/36

54) 23/el-Mü'minun/16

55) Bitki ve hayvanlarda bulunan, artan ve büyüyen bir kuvvet, üzüntünün kalkması gibi anlamlara da gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. el-İsfahânî, *Garibü'l-Kur'ân.*, s.132, 268-270; el-Ezherî, *Tehzîbü'l-Lüga* nşr. Muhammed 'İved Mur'ib, Dârü-İhyai't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut, 2001, C. 2, s. 201.

56) 22/el-Hac/66

57) 26/eş-Şu'arâ/81

58) 36/Yâsîn/78, İlgili kelime için bk. 2/el-Bakara/28

ardından yeniden diriltmiştir."⁵⁹ Zikri geçen âyetlerden de anlaşıldığına göre, ölümden sonra bir bedenleşme olacak ve insanlar âhirette diriltileceklerdir. Ancak bu bedenlenme başka bir vücutta değil, aynı beden içinde söz konusu olacaktır.

3.2.3. el-Avde (Dönme)

عود ve عودة masdarından gelen kelime, "bir işi, başladıktan sonra ikinci kez tekrar yapmak" anlamında kullanılmaktadır. Genellikle "iade" anlamında, bu iadenin sadece bir kez olduğu zaman kullanıldığı ifade edilmektedir. Bu "avde" sözcüğünün "tekrar" كرر fiilinden farkı ise, "avde" bir kez meydana gelirken, "tekrar" ise birçok defa meydana gelmektedir.⁶⁰ el-İ'âde, "bir şeyden veya nesneden ayrıldıktan sonra tekrar ona dönmek ya da söz ve kararlılıkla dönmek"⁶¹ manasına gelmektedir. Öldükten sonra diriltilmeyi ifade eden söz konusu kelime 'yeniden var edilme' manasına gelmektedir. Buna örnek olarak şu âyet verilebilir: "... كَمَا بَدَأَكُمْ تَعُودُونَ " *İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz.*"⁶² İnsanın tekrar ilk yaratılış şekline döneceği âyette ifade edilmektedir. "تعودون" sözcüğü yeniden yaratılmak anlamına gelmektedir.

Avdet kelimesi, "bede'e sözcüğüyle beraber kullanılarak Allah'a nispet edildiğinde, O'nun, mutlak olarak yaratmasını, ancak (bu iki kavram) insan için birlikte kullanıldığında ise, insanın çaresizliğini ifade etmektedir."⁶³

3.2.4. en-Neşr/en-Nuşûr (Yeniden Diriltirme)

"N-ş-r" fiilinden türetilen "neşr" sözcüğü yaymak, ihya, güzel koku, dağıtmak, yontmak, gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁴ Kur'ân'da "yaymak" anlamına gelen bu sözcük, öldükten sonra dirilmek/neşr manasına da gelmektedir.⁶⁵ "وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِ آلِهَةً وَلَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَلَا حَيَاةً وَلَا نُشُورًا" *Öldürmeye, hayat vermeye ve ölüleri yeniden diriltip kabirden çıkarmaya güçleri yetmeyen tanrılar edindiler*"⁶⁶ Burada geçen "nüşûr" kelimesi "öldükten sonra yeniden diriltirme" mânâsına gelmektedir. "Biz bulutları ölü bir yere sürüp, onunla toprağı ölümünden sonra diriltiriz. İnsanları di-

59) 2/el-Bakara/56

60) el-Askerî, Ebu Hilâl el-Hasen b. Abdullah, *el-Füruku'l-Lügaviyye*, nşr. Muhammed İbrahim Selim, Dâru'l- İlmî ve's-Sekâfe li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, (trs.), s. 39.

61) Sözcüğün anlamı için bk. el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 593-594.

62) 7/el-A'râf/29, Konuyla ilgili diğer âyetlere bk. 21/el-Enbiya/104, 10/Yûnus/ 4- 34, 29/el-'Ankebût /19, 30/er-Rûm /11, 27, 85/el-Bürûc /13.

63) İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, C.1, s. 28-30; Şahin, *Kur'ân-ı Kerim'de Diriliş*, s.101,102.

64) İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, "nşr", C.5, s. 206-207.

65) Kelimenin anlamı için bk. el-İsfahânî, *Müfredât*, s. 805.

66) 25/el-Furkân/3

riilmek de böyledir.”⁶⁷ Yine وَالْيَهُ النَّشُورُ “Dönüş ancak O’nadır”⁶⁸ buyrulur. Buradaki ‘en-Nuşûr’ kıyametten sonra diriltilmeyi ifade etmektedir. Neşr, her ne kadar diriltme anlamında kullanılsa da Ebu Hilal el-Askeriye göre ba’s, sadece diriltme mânâsına gelirken; neşr, diriltme ile beraber amellerin de ortaya çıkması, yayılması anlamına gelmektedir.⁶⁹ Ahirette diriltilemeyle ilgili el-ihrâc (topraktan çıkartılma), en-neş’e (yeniden şekillenme), el-kıyam (ayağa kalkmak), es-Sudûr (çıkma dönme), el-cem’ ve’t-tesviye (toplama düzenleme) gibi Diriltilemeyle ilgili aşamalar da vardır. Kur’an’da yer alan ayetlerin ve bunlarla alakalı kullanımların ışığında âhirette haşrin/diriltilenin gerçekleşeceğini görmüş olduk. İnsanların ölümünün ardından âhirette diriltildikten sonra ikinci aşama olarak haşr/toplanmanın meydana geleceği bildirilmektedir. Konuyla alakalı birçok âyet bulunmaktadır.

4. el-Haşr (Toplanma)

حشر “h-ş-r” kelimesinden türetilen “haşr” bir şeyi inceltme, keskinleştirme, çıkarma, toplama, bir yere zorla sevk etme mânâlarına gelir. Terim olarak haşr, “diriliş gerçekleştikten sonra toplanma yerine sevk edilme ve bir araya getirilmeye denir.”⁷⁰ “Kıyamet gününde yeniden diriltilen (ba’s) tüm varlıkların hesaba çekilmek üzere bir meydana sevk edilip toplandığı yere mahşer denilir.”⁷¹ Bu duruma göre haşir, kıyamet ahvalleri arasında bas’tan/dirilişten sonra ikinci aşamayı meydana getirir. Hem ruhânî hem de cismânî diriliş için müşterek lafız olarak kullanılan ‘haşr’, ölünün kabirde diriltilmesi anlamında “cismânî diriliş”, ruhların bedenlere iadesi manasında “ruhânî diriliş” şeklinde kullanılmaktadır.⁷² Kıyamet gününe yevmü’n-neşr, yevmü’l-ba’s ve yevmü’l-haşr denilir. “Haşir sözcüğü, Kur’an’da biri “dünyadaki sürgün” manasında olmak üzere, iki defa geçmekte ve türevleriyle birlikte 41 âyette yer almaktadır.”⁷³

“Haşr” terimi, farklı şekilde tanımlanmıştır: Râzî ‘haşrin’ “bedenin parçalara dağıldıktan sonra toplanması anlamına geldiğini” belirtirken, Gazâlî de ‘haşr’ın yaratmanın tekrarı olduğunu söyler⁷⁴.” Farabî ise, “bedenlerin haşri ve âhret mutluluğu” ile ilgili

67) 35/el-Fâtır/9

68) 67/el-Mülk/15, Benzer âyetler için bk. 25/el-Furkân/40, 35/el-Fâtır/9, 80/el-Abese/17-22.

69) el-Askerî, *el-Füruku’l-Lügaviyye*, s. 289.

70) Kemalüddîn İbn Ebî Şerif, Muhammed b. Muhammed, *el-Müsâmere bi Şerhi’l-Müsâyere fi’l-Akâidi’l-Münciye fi’l-Âhire*, nşr. Salahuddîn el-Hımsî, (y.y), 2009, s. 359; Toprak, Süleyman- Şerafettin, Gölcük, *Kelam Tarih-Ekoller-Problemler* Tekin Kitabevi, Konya, 2014, s. 471-472.

71) İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C.1, s. 190-191.

72) et-Tehânevî, *Keşşâfu İstilahâtü’l-Fünûn*, “hşr”, C.1, s. 675, C. 2, s. 1570.

73) Toprak, Süleyman, “Haşir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., İstanbul 1997, C. 16, s. 416; ayrıca bk. Muhammed Fuad Abdülbâki, *el-Mucemu’l-Mufehres*, s. 205.

hususlarda bedene yer vermez.⁷⁵ Bazı âlimler, Mü'min (40/11) ayetini kabir azabının/nimetinin varlığına delil gösterdiklerinden, bu konuya dair görüşlere özetle değinilecektir.

5. Kabir Hayatı

Kur'ân'da kabir hayatıyla ilgili ayrıntılı bilgi olmadığından, berzah âlemi ve kabir ahvaline dair meseleler mezhepler arasında tartışmalara konu olmuştur.⁷⁶ Kurtubî, bazı bilgilerin, bu ayeti (Mü'min (40/11), kabir sualinin varlığına delil gösterdiğini belirterek “Şayet kabirdeki sevap ve ceza sadece ruha yönelik olmuş olsaydı, o zaman diriltme ve öldürmenin ne anlamı olurdu?” şeklinde bir açıklama yapmıştır.⁷⁷ “Ölen insanın ruhu, kabirde tekrar bedenine döneceği, kabirde ruhun cesetle ilişkisi, uykuda bedenle irtibatına benzediği, ruhun kabirde bedenle buluşması, bedenle bizim fark edemeyeceğimiz bir tarzda bağlantı kurması”⁷⁸ şeklinde belirtilmektedir. Hz. Peygamber, Bedir Savaşı'nda ölen müşriklere seslenerek: “*Rabbini size vaat ettiklerini gerçek buldunuz mu? Ben Allah'ın bana vaat ettiklerini gerçek buldum*”⁷⁹ buyurmuştur. Bu hadis, kabir hayatının varlığını göstermektedir. Kimine göre, hadislerde sabit olan kabir azabına, Mü'min Suresi (40/11) âyetinin kanıt olarak gösterilemeyeceği belirtilmektedir.⁸⁰ Râzî, âlimlerin çoğunun bu âyet-i kerimeyi kabir azabının ispatına delil getirdiklerini söylemektedir. Daha sonra kabir azabının varlığını akıl ve naklî delillerle tartışan Râzî, neticede kabir azabının var olduğuna dair tercihini, bu konudaki sahih hadislerin varlığına dayandırmaktadır.⁸¹

Rasulullah (s.a.v) bu âyetin tefsirinde, “ölen kişiye sabah akşam makamının gösterildiğini, o kimse cennetlikse cennetliklerin makamlarından bir makam, cehennemlikse cehennem çukurlarından bir yer gösterildiğini ve ona “Burası senin yerindir, kıyamet günü

74) Yazoğlu, Ruhattın, *Gazâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2002, s.106; er-Râzî, *Kelam'a Giriş (el-Muhassal)*, çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978, s. 257.

75) Aydın, Mehmet, *İbn Sinâ'nın Mutluluk (es-Sa'ade) Anlayışı*, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 1984, s. 446.

76) Gökçe, Cüneyt, “*Berzah*”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV Yay., Ankara 1992, C.5, s. 525.

77) el-Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Eb Bekr, *el-Câmi' li Akhâmi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmet el-Berdûnî Ahmed el-İtfîş, Dârü'l-Kütübü'l-Misriyye, Kahire, 1384/1964, C.15, s. 298., er-Râzî, Fahreddin, *Mefâtihü'l-Ğayb*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, Beyrut, 1420, C.27, s. 36-37.

78) Ateş, Süleyman, *İnsan ve İnsan Üstü Varlıklar (Ruh, Melek, Cin, İnsan)*, Vatan Yay., İstanbul, 2002, s. 260.

79) Buhârî, “Cenâiz”, 57.

80) el-Âlûsî, Şihabuddin Seyyid Mahmud b. Abdullah el-Huseynî, *Rûhu'l-Me'âni fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesânî*, nşr. Ali Abdulbarî Atıyye, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1415, C.7, s. 306.

81) er-Râzî, *Mefâtihü'l-Ğayb*, C.27, s. 494- 496.

Allah seni buraya gönderecektir”⁸² denildiğini ve bunun yeniden diriltilip asıl kalacağı yere ulaşıncaya kadar devam edeceğini haber verir.”⁸³

Müfessirler, kabir azabının varlığıyla ilgili delil getirdikleri birçok âyetin yanı sıra, özellikle şu âyeti kanıt olarak göstermişlerdir: النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ “...Firavun’un kavmini ise kötü bir azap kuşatıverdi. Onlar sabah akşam o ateşe atılırlar. Kıyametin kopacağı günde: ‘Firavun’un ailesini azabın en çetinine atın’ (denilecektir)!”⁸⁴ Onlara göre ilgili âyette yer alan “Onlar sabah akşam o ateşe atılırlar” ifadesinin kabir azabı anlamına geldiğini, buna gerekçe olarak âyetin sonunda zikredilen “... ‘Firavun’un ailesini azabın en çetinine atın’ (denilecektir)!” cümlesi olduğunu belirtirler. Âyete göre Firavun ailesinin kıyametten önce sabah ve akşam azap göreceklerini, cehennemden önceki azabın ise kabir azabı olduğu belirtilmiştir Mücâhid (ö. 103/721), “dünya durdukça bu azap devam edecektir” diyerek ayeti kabir azabıyla tev’il etmiştir.⁸⁵ Ferrâ (207/802), âhirette sabah ve akşam vaktinin olmadığını, dolayısıyla orada sözü edilen vaktin dünyanın sabah ve akşamları olduğunu belirterek, bunun da kabir azabı olabileceğini belirtmiştir. İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Zemahşerî (ö. 538/1144), “kabir azabının ispatında bu âyetle istidlal edildiğini belirtmişlerdir.”⁸⁶ Kirmânî (ö. 505/1111)⁸⁷ ve İbnü’l-Cevzî de (ö. 597/1200) sözü edilen âyetin son kısmına dayanarak, bunun açıkça kabir azabına delalet ettiğini öne sürmüşlerdir.”⁸⁸

İslam geleneğinde kelâmî konular arasında yer alan ve mezhepler arasında tartışmalara sebep olan kabir azabının/nimetinin varlığıyla ilgili Ehl-i Sünnet âlimlerinin genelinde fikir birliği içinde oldukları söylenebilir.⁸⁹ İmam Âzam Ebu Hanife (ö. 150/767) el-Fıkhul’l-Ekber isimli eserinde “Kabirde Münker ve Nekir’in sualleri, kabirde ruhun

82) Buhârî, “Cenâiz”, 90.

83) Buhârî, “Rikâk”, 42.

84) 40/el-Mümin/45

85) et- Taberî, Ebu Ca’fer Muhammed b. Cerir, *Câmi’u’l-Beyân an Te’vili’l-Âyi’l-Kur’ân*, Müessesetü’r-Risâle, nşr. Ahmed Muhammed Şakir, (y.y),1420 / 2000, C. 21, s. 395, Taberî, Firavun ehlinin sabah akşam cehenneme atılacaklarını ancak bunun keyfiyetine dair açık bir ifadenin bulunmadığını söyler. Bk. *Câmi’u’l-Beyân*, C. 21, s. 396.

86) el-Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud, *Te’vilatü’l-Kurân*, nşr. Mecdî Baselum, Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1426/2005, C. 7, s. 60-61, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzil ve Uyûni’l-Ekâvil fi Vucûhi’t-Te’vil*, Dârü’l-Kitâbi’l-Arabî, 3. Basım, Beyrut, 1407/1987, C. 4, s. 170.

87) el-Kirmânî, Mahmûd b. Hamza, Tâcü’l-Kurrâ, *Garâibü’t-Tefsîr ve Acâibü’t-Te’vil*, (y.y), Cidde, (trs), C.2, s. 1031.

88) İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-Mesîr*, Beyrut 1407/187, C.2, s. 229.

89) Kabir azabıyla ilgili tarafların görüş ve delilleri için bk. Râzî, *Mefâtihü’l-Ğayb*, C.XXVII, s. 36-37; Okuyan, Mehmet, *Kur’an-ı Kerim’e Göre Kabir Kavramı ve Kıyamet-Ahiret Süreci*, Düşün Yayıncılık, 3. Basım, İstanbul 2013, s. 176-218.

cesede iade edilmesi, bütün kâfirler ve mü'minler için kabir sıkıntısı ve azabı haktr"⁹⁰ der. Bu görüş daha sonra Ehl-i Sünnet arasında genel olarak benimsenmiştir. İlk dönem Mutezilî Kelamcılar'ın çoğu kabir azabını kabul ettiği halde, Bısr el-Merisi, (ö. 218/833), Dirâr b. Amr (ö. 200/82) ile son dönem bazı Mutezilî kelamcıları, kabir azabı ve nimetinin olmadığına dair görüş belirtmişlerdir.⁹¹ Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), "Cebriye'ye daha sonra katılan Dirâr b. Amr dışında, kabir hayatını inkâr eden Mutezilî bir bilginin bulunmadığını söylemiştir".⁹² İbnü'r-Râvendî (ö. 301/913-914) de Mu'tezile'nin kabir azabını reddettiği suçlamasını kabul etmemekte ve bu âyetin kabir azabına delil olabileceğini belirtmektedir.⁹³

Reenkarnasyonu iddia eden bazı anlayışlar arasında, Mümin Suresi 11. âyet delil olarak gösterildiğinden, bu konuya özetle değinilecektir.

6. Reenkarnasyona Delil Olarak Getirilen Âyetler

Öncelikle Tenâsüh⁹⁴/Reenkarnasyon inancının ne anlama geldiğine değinelim. Dünyada tekrar veya yeniden doğuş/bedenlenme olarak isimlendirilen reenkarnasyon inancı,

90) Bkz. Mustafa Öz, "*el-Fikhu'l Ekber*", *İmam-ı Âzam'ın Beş Eseri*, 3. Baskı, İFAV Yay., İstanbul, 2002, s. 59.

91) el-Îcî, Adududdin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelâm*, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut t.s., s. 382; et-Teftâzânî, Sadüddün Mesûd b. Ömer *Şerhü'l-Akâid*, trc. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, C.3, s.362.

92) Mustafa Öz, "*Dirâr b. Amr*", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, C.9, s. 274- 275.

93) Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, nşr. Abdülkerim Osman Mektebe-tü'l-Vehbe, 2. Basım, Kahire, 1988, s. 730; el-Matüridî, *Te'vilatü'l-Kurân*, C.9, s. 10. Konuyla ilgili geniş tartışmalar bk. Okuyan, *Kabir Kavramı*, s. 208-231.

94) "n-s-h" fiilinden türetilmiş olan ve bir şeyin birinden diğerine intikali anlamına gelen tenâsüh, ruhun bir bedenden diğer bedene geçmesi demektir. Terim olarak "Bir canlının ölümünden sonra ruhunun tekamülünü tamamlamak gayesiyle başka bir bedende tekrar dünyaya gelmesine" denilir. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C.3, s. 6; et-Tehanevî, *Keşşâfu İstilahâti'l-Fünûn*, C. 2, s. 1691-1694. Diğer yandan "bir şeyin aynısını çıkarma anlamını da içeren tenâsüh, bir canlının ölümünden sonra ödül ya da ceza olarak yaşamının karşılığını bulmak üzere, ruhunun bedenden bedene intikal ettiği ve birçok bedeni canlandırdığı varsayılan inanca verilen isimdir. Orhan Hançerlioğlu, *İslâm İnançları Sözlüğü*, İstanbul 1984, s. 639. Türkçede "ruh göçü", "tekrar doğuş" ifadelerinin yanı sıra, Latince kökenli Fransızca bir sözcük olan "reenkarnasyon" terimi yaygın olarak kullanılır. Batı terminolojisinde ise yeniden doğuş (rebirth), ruh göçü (transmigration) ve yeniden bedenlenme (reincarnation) ifadeleri kullanılmaktadır; Hinduizm ve Budizm gibi doğu dinlerinde ise "samsara" ve daha çok hulûl düşencesiyle ilintili olan "avatar" sözcükleri, rûh göçü inancını ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, "nsh", C.3, s. 61; Edward William Lane, *An Arabic English Lexicon*, Beyrut 1968, C.8, s. 2788-89. Ayrıca ölümden sonra ruhun yeniden bedenlenerek tekrar dünyaya geleceğine dair inanç, antik Yunanda Pisagor, Orfeus, Empedokles daha sonra ise Plotinos gibi bilginlerde ve bazı Hıristiyan hareketler, Gnostikler ve bir kısım Yuhudi Kabalistlerde rastlanılmaktadır. Özellikle Hinduizm ve Budizm gibi uzak doğu dinleri de bu anlayışı kabul etmektedir. bk. Smart, Ninian (2016). "reincarnation" *Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 8, 2nd ed., Ed. in Chf.: Donald M.

ruhu merkeze alan bir anlayıştır. Bu düşünce tarihsel olarak çok eski çağlara kadar uzanır. “Ölen kişinin ruhu kemale/olgunluğa ulaşıncaya kadar yeni bir bedenle tekrar doğuşu” imâ eden Hint kutsal metinleri Upanişadlar’a (M.Ö. 800-400) rastlanılır.⁹⁵ Mısır ve Antik Yunan’da bu inanç (M.Ö. 500)’lü yıllardan sonra ortaya çıkmaya başlamıştır.⁹⁶ Genel olarak ruhun bir bedenden başka bir bedene hulûl ederek/girerek varlığını sürdürmesi, sayısız bedenlere girerek yeniden doğması anlamına gelen ruh göçü veya reenkarnasyon kavramı, Arapçada tenâsüh anlamına gelmektedir. Reenkarnasyon ve tenâsüh kavramları, çoğu kez birbirinin yerine kullanılmasına karşın, bazı eserlerde farklı kavramlar olarak ele alınmıştır.⁹⁷ Ne var ki bu iki kavramın birleştiği nokta, bedenden ayrılan ruhun başka bir bedene hulûlü/geçişidir. Bu nedenle bu çalışmada iki kavram eş anlamlı olarak kullanılacaktır.

“Ruh göçü ve tenâsüh taraftarlarının bazılarının Kur’an âyetlerini kendi bağlamından kopararak reenkarnasyona işaret ediyor iddialarının tutarsızlığı” âyetlerden örnek verilerek belirtilecektir. Mesela, *قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَأَخْيَبْتَنَا اثْنَتَيْنِ* “Onlar, ‘Rabbimiz, bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin’”⁹⁸ âyetinin reenkarnasyona işaret ettiğini iddia etmişlerdir. Bu inancı Kur’an-ı Kerim ve hadislerden çıkarmak mümkün değildir. Söz konusu ayette geçen "iki kere ölme ve dirilme" sözcükleri, ruhların bir bedenden diğerine geçmesi veya ruhların defalarca ölüp yeniden doğması anlamına gelmemektedir. Ayet, Kur’an bağlamı içerisinde şöyle değerlendirilebilir: Zira bir âyette herhangi bir nedenle oluşan kapalılık başka bir âyetle açıklanmaktadır. Bu açıdan müfessirler, Mü’min Suresi’ndeki ‘iki defa öldürme ve iki defa diriltme’ olayını, Bakara 28. âyetiyle açıklamış ve bunlar bu iki âyetin aynı şeyi ifade ettiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca bu âyetleri, Meryem (19/9), ve Câsiye (45/24-26)’de bulunan âyetlerle izâh ederek söz konusu müfessirlerden Taberî ve Râzî birinci ölümü insanların dünyaya gelmeden önceki durumları, ikinci ölümü de bu dünyada iken ölümü tadanlar şeklinde yorumlamışlardır⁹⁹. İki defa diriltmeden maksat, dünyaya geliş esnasında ve âhirette gerçekleşecek olan dirilmelerdir.

Ayrıca çeşitli âyetlerde cehennemliklerin dünyaya geri dönüş veya kendilerine bir imkân daha tanınması gibi taleplerinin reddedileceği açıkça bildirilmiştir.¹⁰⁰

Borchert, Macmillan: Thomson&Gale; Hasan Özalp, “Aristoteles ve İbn Sînân’ın Reenkarnasyonu Reddi”, *Dini Araştırmalar*, Ocak-Haziran 2013, C. 16, S. 42, ss. 78-100).

95) Tenâsüh/reenkarnasyon inancı Pythagoras (MÖ. 570-500), Platon (MÖ. 428-348), Plotinus (205-270) gibi filozoflar; Spiritizm, Neo-spiritualizm, Teozofi gibi gnostik tarikatlar tarafından da savunulmuştur. Bu konuda bk. Turan Koç, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İstanbul 2005, s. 135; Wendy Doniger, *Karma and Rebirth in Classical Indian Traditions*, y.y. 1980, s. 3.

96) Zagzebski, *Philosophy of Religion: An Historical Introduction*, s. 172.

97) Güllüce, Veysel, *Kur’an Işığında Reenkarnasyon*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004, s. 13-15.

98) 40/el-Mü’min/11

99) et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, C.1, s. 418-424; er-Râzî, *Mefâtihü’l-Ğayb*, C. 27, s. 493-496.

100) et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, C.18, s. 525-526, er-Râzî, *Mefâtihü’l-Ğayb*, C.22, s. 184-185.

Bakara Suresi 28. âyetiyle Mü'min Suresi 11. âyeti reenkarnasyonu savunanlar tarafından başvuru alan âyetler arasında yer almaktadır. Bunlardan Bakara Suresi 28. âyeti şöyledir: “*Siz cansız (henüz yok) iken sizi dirilten (dünyaya getiren) Allah'ı nasıl inkâr ediyorsunuz? Sonra sizi öldürecek, tekrar diriltecek, en sonunda O'na döndürüleceksiniz.*” Âyette iki ölümden ve iki diriltmeden söz edilmektedir. Tenâsühü iddia edenlere göre, âyetteki *وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا* “*siz ölü varlıklar halinde idiniz*” ifadesi, insanların takdir edilen ömürlerini tamamladıktan sonra ölmeleri anlamına gelmektedir. Buradaki ifade âyetin yanlış değerlendirilmesine yol açmıştır.

Mü'min 11. âyetle Bakara 28. âyet arasındaki fark ise; Bakara 28. âyette birinci ölümün “*ölü idiniz*” şeklinde belirtildiği halde Mü'min (Gafır) 11. âyette ise birinci ölümün “*öldürme*” sözüyle belirtilmiş olmasıdır. Cansız şeyler hakkında ölüm sözcüğünün kullanıldığı, bundan önce bir hayat döneminin mutlaka geçmiş olmasının gerekli olmadığı belirtilmektedir. Zemahşerî, “*ölü idiniz*” sözünün, “*henüz dünya hayatına gelmemişsiniz,*” demek olduğunu ifade ederek, bunun Arap Dili açısından doğru bir kullanım olduğunu şöyle belirtmektedir: “*ölüler idiniz*” sözcüğünün hayatta olmayanlar hakkında da kullanıldığını, nitekim “*Ölü toprak onlar için bir âyettir*”.¹⁰¹ “*Onlar öldürürler, diri değildirlirler*”¹⁰² ve “*Ölü ülke*”¹⁰³ âyetlerinde ölüm kelimesi, hayatta olmayanlar anlamında kullanılmıştır.¹⁰⁴ O halde cansız varlıklar hakkında da “ölüm” sözcüğü kullanılabilir. Dolayısıyla burada tenâsüh anlamı yüklenemez. Tefsir kaynaklarında da sözü edilen âyetlere böyle bir anlam yüklenilmemiştir.¹⁰⁵ Cenab-ı Hak “*Siz cansız (henüz yok) iken sizi dirilten Allah'ı nasıl inkâr edersiniz*” ifadesiyle ölümden sonraki süreci işaret ederek, insanların yokluktan varlık âlemine geçişini ve sonunda kendisine döndürüleceğini hatırlatarak uyarmaktadır. Ölüler iken, hayat sahibi yapan Allah, dünyadan ayrılınca tekrar diriltmeye, hayat sahibi yapmaya kâdir olduğunu belirtmektedir. Âyette kâfirlerin cehennemden çıkmak istediklerini, dolayısıyla bu sözleri cehennemde iken söyledikleri apaçıktır. Tenâsühü iddia edenler ise, ruh göçünün kıyamet kopmadan önce bu dünyada gerçekleşeceğini belirtmektedirler. Bundan ötürü âyetin reenkarnasyonla ilgili olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Mâtürîdî Sâd Suresi 28. âyetin yorumunda; “*Şayet kıyametten sonra dirilme ve mahşerde hesap vermek üzere toplanılmasaydı Allah Teâlâ, itaatkârla isyankârı eşit tutma yönünden adaletsiz bir konuma taşımış olurdu*”¹⁰⁶ diyerek, adil yargılamayı ortadan kaldıran tenâsüh anlayışını reddetmektedir. Tenâsühü iddia edenler tarafından delil olarak getirilen

101) 36/Yâsin/33

102) 16/en-Nahl/21

103) 25/el-Furkân/49

104) ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. 1, s. 122, Şimşek, M. Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Esra Yayınları, Konya, 1995, s. 261-262.

105) Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim neşriyat, İstanbul ts., C.1, s. 285-288.

106) el-Mâtürîdî, *Te'vilatü'l-Kurân*, C.8, s. 621-622.

Mü'min Suresi 11. âyet, reenkarnasyonu reddetmek-tedir. Sünnî ve diğer mezhep âlimleri âyeti bu bağlamda yorumlamış ve bunun reenkarnasyona işaret etmediğini söylemişlerdir.¹⁰⁷ Ülkemizde reenkarnasyonu savunanların bazıları bedenlenmeyi/-reenkarnasyonu tam olarak reddetmemekte¹⁰⁸, bazıları da “Kur’ân’da reenkarnasyonun varlığına”¹⁰⁹ inanmaktadır.

Ölüm anında müşriklerin dünyaya tekrar döndürülme arzusunun Yüce Allah tarafından geri çevrildiği şu ayette belirtilmektedir: “*Nihayet onlardan(müşriklerden) birine ölüm gelip çattığında, Rabbim! Beni (dünyaya) geri gönder; ta ki boşa geçirdiğim dünyada iyi bir iş yapayım der. Hayır! Bu, onun söylediği (boş) sözden ibarettir. Onların gerisinde ise, yeniden dirilecek güne kadar (süren) bir berzah (engel) vardır.*”¹¹⁰ Bu âyet, dünyaya yeniden dönüşün olamayacağını kesin bir şekilde ifade etmektedir. Yine âyette geri dönüş isteğinin boş bir laftan ibaret olduğunu pekiştirme sadedinde “*o, söylediği boş bir laftan ibarettir*” buyrulmuş¹¹¹, böylece yalvarış ve yakarışın asla fayda vermeyeceğine, müşriklerin isteğine cevap verilmeyeceğine işaret edilmiştir. Âyette “berzah” kelimesinden hareketle, diriltilecekleri güne kadar önlerinde bir perde olduğu, onların dünya hayatıyla âhiret hayatı arasında bir hayat yaşayacakları ve dünyaya dönmelerinin önünde bir engel olduğu anlaşılmaktadır. Tenâsühü desteklediği iddia edilen diğer bir âyet de şudur: “*Allah’ın gerçek bir vadi olarak hepimizin dönüşü ancak O’nadır. Çünkü O, mahlukâtı önce (yoktan) yaratır, sonra da iman edip iyi işler yapanlara adaletle mükâfat vermek için (onları huzuruna) geri çağırır.*”¹¹² Burada var edilen insanın, öldükten sonra âhirette tekrar dirileceğine kesin bir şekilde vurgu yapılmakta, bunun reenkarnasyona delil teşkil etmeyeceği anlaşılmaktadır.

Reenkarnasyon anlayışını benimseyenlerin Kur’ân’dan getirmek istedikleri bir başka delil de şudur: “*Böylece sizin yerinize benzerlerinizi getirelim ve sizi bilmediğiniz bir*

107) Çetin, Mustafa, “*Kur’an Işığında Reenkarnasyon*”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara 1995, C.31, Sayı: 4, s. 121-128.

108) Örneğin Süleyman Ateş konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: “Bir bilim adamı olarak bu inancı kesin biçimde reddetmiyoruz; kabul de etmiyoruz. Bu inanca kanıt olabilecek âyetler yanında bunun olmayacağı anlamına gelen âyetler de bulunduğunu söylüyoruz. Kesin reddetmiyoruz; çünkü bir gün şâyet bunun gerçek olduğu kesin kanıtlarla ispatlanırsa, o zaman “Hayır, ille de Kur’ân’da böyle bir şey yoktur” diye dayatmanın anlamı kalmaz. Çünkü bizim dayatmacı tutumumuz ve açıklamamız, Kur’ân’a zarar verir. ..Herhalde bu konuda kesin hüküm yerine, bunu zamanla ilmin çözümüne bırakmak daha uygun olur.” Ateş, Süleyman, “*Reenkarnasyon (Yeniden Bedenlenme)*”, *Kur’ân Mesajı, İlmî Araştırmalar Dergisi*, Ocak, Şubat, Mart, 1999, S. 13-14-15, s. 108.

109) Öztürk, Y. Nuri, *Kur’ân’daki İslâm*, İstanbul,1996, s. 257-258.

110) 23/el- Mü’minun/99-100.

111) İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhîr, *et-Tahrîr ve’l-Tenvîr*, ed-Dârü’t-Tunusiyye, Tunus, 1984, C.18, s. 123.

112) 10/Yûnus/4

*âlemde tekrar var edelim diye (ölümü takdir ettik)."*¹¹³ Elmalılı, "bu âyette sözün gelişine bakıldığı zaman bunun âhiret için yeniden dirilişten bahsettiği anlaşılmaktadır",¹¹⁴ der. Ölenlerin tekrar dünyaya dönemeyeceğini işaret eden diğer âyet de şudur: "*Kendilerinden önce nice nesilleri yok ettiğimizi; onların bir daha kendilerine dönmeyeceklerini görmediler mi?*"¹¹⁵ ifadesi, helâk edilen kuşakların tekrar dünyaya gelmeyeceklerini kesin bir şekilde beyan etmektedir. Helâk edilen nesillerin eksik ve mânevî açıdan tam tekâmül etmedikleri düşünüldüğünde, adı geçen âyetin reenkarnasyon aleyhine güçlü bir delil olduğu görülecektir. Bunu ifade eden bir başka âyette ise, "*Helâk ettiğimiz bir ülkeye artık yaşamak haramdır: Onlar bir daha (dünyaya) geri dönemezler.*"¹¹⁶ ifadesiyle dünyaya tekrar dönmenin mümkün olmadığı kesin bir dille belirtilmiştir.¹¹⁷ Yine Ankebût 57. âyetinde "*Her canlı ölümü tadacaktır. Sonra bize döndürüleceksiniz*" buyurulmaktadır. Burada ölenlerin dünyaya değil de Yüce Allah'a döneceklerinden söz edilmektedir.

"Allah sizi annelerinizin karnundan hiçbir şey bilmez bir vaziyette çıkardı"¹¹⁸ sözünde insanların bir tekâmüle uğramadan ve hiçbir şey bilmeden doğdukları belirtilmektedir. Bu da tenâsühü savunların aleyhine güçlü bir delil teşkil etmektedir. Çünkü bu anlayışı savunanlara göre ruhlar, tekâmül etmek için dünyaya gelmektedir. Bu ve benzeri âyetler, reenkarnasyonun olamayacağını açıkça göstermektedir. Ayrıca pek çok âyet ve hadiste beyan edilen insanın yaratılış gayesi, dünya yaşantısının nedeni ve hikmeti, öldükten sonra âhirette dirilerek dünyada yaptıklarına karşılık ceza veya mükâfatlandırılması gerçeği, kâmil/olgun bir insan hâline gelebilmesi, nefsin terbiye edilmesi için belirlenen çözüm yolu ve metotlar ve benzer konulardaki bilgiler, yeniden bedenlenmenin/ruh göçünün İslam'a aykırı olduğunun kesin bir delili olarak görülmektedir.¹¹⁹

Netice olarak denilebilir ki, reenkarnasyonla ilgili iddia edilen âyetler, kesin olarak yeniden doğuş veya bedenlenmenin olamayacağını belirtmektedir. Bununla alakalı anlayışların günümüzde revaç bulması ise, daha çok ruhçu akımlar tarafından desteklenen pozitivist düşüncenin bir ürünü olan ve insanın manevî yönünü ihmal eden materyalist anlayışına bir tepki olarak doğmuştur ve menşei ise daha çok Hint Felsefesi ile Mısır ve Antik Yunan olan Ruhçuluk Akımı'dır.

113) 56/el-Vâkıa/61

114) Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, C.1, s. 356-357.

115) 36/Yâsin/31

116) 21/el-Enbiyâ/95

117) Güllüce, Veysel, "*Reenkarnasyon İddiaları Karşısında Kur'an-Kerim*" *Günümüz Tefsir Problemleri*, Bilay Yayınları, Ankara, 2018, s. 276.

118) 16/en-Nahl/78

119) Heyet, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2007, C.1, s. 97.

7. İki Defa Ölmek ve İki Defa Dirilmek ile İlgili Görüşler

Bu görüşlere geçmeden önce Mü'min suresi 11. âyetin anlamına değinelim. Âyetin siyak-sıbakı göz önünde bulunduruldu-ğunda, Mü'min suresinin 10. âyetinde “*İnkâr edenlere şöyle seslenilir: Allah'ın gazabı, sizin kendinize olan kızgınlıktan elbette daha ağırdır. Zira siz imana davet ediliyor, fakat inkâr ediyorsunuz*”, inkâr edenlerin Yüce Allah'ın gazabına uğrayacaklarından bahsedilmektedir. Mü'min Suresi 11. âyetinde de dünya hayatındaki inkârı ve inadı nedeniyle azabı hak edenlerin cehennem ateşi içindeki feryat ve yakarışlarından söz edilmektedir. Cehennem alevi içinde bağırıp çağrışanlar, “*Rabbimiz bizi iki kere öldürdün. İki kere dirilttin. Bir daha (bu ateşten) çıkmaya yol var mıdır?*”¹²⁰ diye şiddetli ümitsizlikten seslenirler. “İnkârcıların ateşten çıkmak için sordukları yol ise, er veya geç cehennemden çıkış, Allah'a itaat ediş veya tekrar dünyaya dönüş çarelerini aramaları şeklinde yorumlanmıştır.”¹²¹ Ateşten çıkmak isteyenlere şöyle cevap verilir: “Bu duruma düşmeniz sebebi şudur: Allah'ın ismi tek başına anıldığında inkâra sapardınız, ama O'na ortak koşulduğunda buna inanırdınız. Artık hüküm yüce ve büyük Allah'a aittir.”¹²² Cehenneme girenlerin yalvarış ve yakarışları yine aynı surenin 47-50. âyetlerinde de dile getirilmektedir.

Netice olarak dünya hayatında yeniden dirilişi inkâr edenlerin, cehennem azabıyla karşı karşıya geldiklerinde, büyük bir üzüntü ve pişmanlık duyacaklarını; peygamberleri yalanlayarak, Allah'a şirk koşarak suçlu olduklarını itiraf edip, kurutulmuş yolu arayacaklar; ancak cezalandırılmaktan kurtulamayacaklardır. Çünkü onlar, uyarıldıkları halde inkârcı bir tavır takınıp tevhid inancını reddederek Allah'a ortak koşmuşlardır.¹²³

Mü'min Suresi 11. âyette ifade edilen ‘iki defa öldürme’ ve ‘iki defa diriltmekten’ maksadın şu görüşler olduğunu ileri sürmektedirler: “Dünya hayatının sonunda ölen kişi, kabirde dirilitilir; daha sonra Münker ve Nekir tarafından sorgulanır ve daha sonra, haşır için dirilitilir. Söz konusu ayet-i kerimede sözü edilen iki diriltmeden birisinin, kabirde olacağı bildirilmektedir.”¹²⁴ “Hayat ve ölüm birlikte kullanıldığında; öldürmek fiili âyetlerde farklı kiplerle ve öncesinde genellikle yaşamak, yaşatmak, diriltmek”¹²⁵ fiilleriyle

120) Muhammed Esed, “bizi hayata getirdin, sonra ölümü tattırdın; sonra bizi yeniden dirilttin ve şimdi, yeryüzündeki bilinçli, manevî körlüğümüzden dolayı bizi ruhsal bir ölüme mahkum etmekte” şeklinde yorumlar. Bk. Naklen: *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, İşaret Yayınları, İstanbul,1999, C.3, s. 997.

121) eş-Şevkânî, *Fethü'l-Kadîr*, C.4, s. 555; *Diyanet Vakfı Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, Mü'min (Gâfir) Suresinin 11. âyetindeki dipnotu.

122) 40/el-Mü'min/12

123) eş-Şevkânî, *Fethü'l-Kadîr*, C.4, s. 555.

124) eş-Şevkânî, *Fethü'l-Kadîr*, C.4, s. 555; Toprak, Süleyman, *Ölümden Sonraki Hayat, Kabir Hayatı*, y.y., Konya 1991, s. 325.

125) Örnekler için bk. 2/el-Bakara/258, 3/Al-i İmran/156, 7/el-Araf/25,158; 9/et-Tevbe/116; 10/Yunus/5; 15/el-Hicr/23; 22/el-Hac/66; 23/el-Mü'minun/80; 30/er-Rum/40; 40/el-Mü'min/68; 44/ed-Duhan /8; 45/el-Casiye/26; 50/el-Kaf/43; 57/el-Hadid/2. Bk. Okuyan, *Kabir Kavramı*, s. 259-260.

kullanılmaktadır. “Bu yapıya uymayan ayetler de vardır. Mesela, Mü’minun 37 ve Casiye 24. surelerindeki âyetlerde ölümün hayattan önce gelmesi, sözü söyleyenden kaynaklanmaktadır ki bunlar ahireti inkâr eden ve dehre (zamana) tapan kâfirlerdir.”¹²⁶

Diğer bir görüşe göre “ilk ölüm” “insanın yaratılmadığı, ruhuyla¹²⁷ bedeninin henüz bir araya gelmediği, insan vücudunun hücre halindeki durumudur. Buna “Allah, ölümü ve hayatı yaratandır”¹²⁸ ayeti işaret etmektedir. Yüce Allah bu duruma ölüm hali demektedir. Henüz ruha beden bir araya gelmediğine dikkat çekilmektedir.”¹²⁹ İbn Kayyim’da (ö. 751/1350) sözü edilen bu “ilk ölüm” ifadesinin babaların belkemiği ve annelerinin rahminde bulunan nutfe (zigot) hali olduğunu söylemektedir.”¹³⁰ Benzer bir yaklaşıma göre, “mevt” ilk ölüm, insanın ana rahmindeki yokluk hali, ikinci ölüm dünya hayatının sona ermesi hali, ilk diriltirme insanın ana rahminde hayat sahibi kılınması, ikincisi de öldükten sonra diriltilmesidir. Bu yoruma göre insanlar yok halindeyken (ölü) hayat sahibi olurlar. Sonra dünyada bir kere ölürlere; âhirette de ikinci defa dirilirler. İki ölümün ve iki diriltilmenin bundan ibaret olduğu söylenmektedir.¹³¹

İbn Kuteybe (ö. 276/889) de, konuyla ilgili şu yorumda bulunur: ‘ilk ölüm’, sağ olan nutfenin döl yatağına girmesiyle gerçek-leşir. Sonra o nutfe rahimde ve dünyada insan olarak dirilitilir. Daha sonra dünyada ölüm gerçekleştirilir; kıyâmette tekrar dirilitilir.¹³²

Taberî, (ö. 310/923) söz konusu âyetin tefsirinde Katade, Dahhâk, İbn Abbas ve Ebu Malik vb. ulemadan yaptığı nakillerde “birinci ölümü hayat öncesi yokluk durumu, ikinci ölümü de, bu dünyadayken ölmeleri şeklinde yorumlamış, ‘İlk Hayat’ı, insanın ana rahmindeyken ruhlara üfürülmesi, “İkinci Hayat”ı da, diriltilmeye ruhların bedenlere tekrar

126) Okuyan, *Kabir Kavramı*, s. 260.

127) Mahiyet ve özelliği sadece Allah tarafından bilinen ruh, gayb âlemine ait bir unsurdur. “*Ruh Rabbi-min emrindedir, O’nun bileceği işlerindedir*” (17/İsra/85). Türkçe’de ruh, bedendeki etkin ilke ve canlılık veren güç, canlılık, duygu ve öz anlamına gelir. *Türkçe Sözlük* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu 1992) 2/1230. Çok farklı tanımları olan ruhun genel olarak “insan kişiliğini oluşturan duygusal ve düşünsel olguların tümüne” denir bk. Orhan Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü* (İstanbul: Remzi kitabevi, 1988), 213. “Arapça kökenli olan ruh, “rah, rih râyiha, rahat” vb. türetmelerde rüzgâr ve hava anlamına gelir. Ayrıca ayrılmak, gitmek ve uzaklaşmak anlamlarına da gelmektedir. Ruh latif bir cisim olup hulûl etme özelliği yoktur ve madde değildir”. (İbn Manzur., *Lisânu’l-Arab* 2/459 vd.)

128) 67/el-Mülk/2; 17/el-İsrâ/85

129) Okuyan, *Kabir Kavramı*, s. 260.

130) İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub Şihabüddin, *er-Ruh fi’l-Kelâm ‘alâ Ervahil’l-Emvât ve’l-Ehyâ*, Beyrut, 1975, s. 35.

131) el-Matürîdî, *Te’vilatü’l-Kurân*, nşr. Mecdî Bâselûm, C.9, s.10; eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Fethu’l-Kadîr el-Câm’i beyne’r-Rivaye ve’d-Dirâye fî İlmi’t-Tefsir*, Kahire, 1964, C.4, s. 554; Heyet, *Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, C. 4, s. 644.

132) İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî., *Garîbü’l-Kur’ân* nşr. Ahmed Sakar, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1398/1978, s. 45, 46.

geri dönmesi olarak te'vil etmiş, söz konusu âyeti Bakara Suresi 28. âyetle bağdaştırarak meseleyi açıklamıştır.”¹³³

Müfessir Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/767) ile ona yakın bir yaklaşım sergileyen İbn Atıyye, (ö. 541/1147) “İki ölüm” den maksadın; “onların, babalarının sulbünde (belinde) iken ölü olması, sonra onları dünya hayatında diriltmesi, sonra onları vefat ettirmesi ve daha sonra onları kıyamette de diriltmesi anlamına geldiğini” belirtirler.¹³⁴ Kurtubî (ö. 673/1271) de “iki ihya ve iki imate” ile ilgili alimler arasında farklı yaklaşımların bulunduğunu söyler ve “İnsanların erkeklerin bellerinde, kadınların rahimlerinde ölümler -yani sperm- hâlinde olduğunu, sonra onları rahimlere taşıdığını, orada dirilttiğini, daha sonra bu hayattan sonra onları öldüreceğini, kabirde sorguya çekmek üzere dirilteceğini ve kabirde öldürüp, daha sonra mahşere gitmek üzere kabirlerinde dirilteceğini” belirtir.¹³⁵ İbn Kesir de, Dahhak ve İbn Abbas’tan şu yorumu nakleder: “Allah sizi yaratmadan önce toprak halinde olup ölü olduğunuzu, sonra diriltilip hayat verdiğini, sonra sizi kabirde öldürdüğünü, daha sonra kıyamette dirilttiğini, bunların iki ölüm ve iki hayattan ibaret olduğunu, “*Hâlbuki siz ölümler iken o diriltti, sonra sizi öldürecek, sonra tekrar diriltecektir, en sonunda yalnız ona döndürüleceksiniz*” ifadesinin Bakara Suresi 28. âyeti gibi olduğunu belirtir.¹³⁶

Süleyman Ateş de bu ayetin yorumunda; “iki ölüm” den maksadın sayı bildirmekten çok, kesretten kinaye olduğunu, Cehennemliklerin Allah Teâlâ’nın ölümü defalarca yaratmaya kadir olduğunu itiraf edeceklerini, yoksa âyetler arasında herhangi bir çelişkinin bulunmadığını ifade etmektedir.”¹³⁷ Arap dili, kültür ve edebiyatında “kesret” kelimesi cumhura göre üç ve yukarıya için kullanılan bir ifadedir. Hâlbuki “iki” ifadesi ayette açıkça belirtilmiştir. Bazı ilim adamlarına göre de “iki” kelimesi mecazî olarak “kesret” çokluk ifade edebilir.¹³⁸ Elmalılı Hamdi Yazır ise, “bazılarının söz konusu âyeti kabir azabına delil saydığını beyan ederek “ilk ölüm” (imate)’nin, dünya hayatını sonlandıran ölüm, ilk dirilmenin kabirdeki diriltmeyi, “ikinci ölümün” (imâtenin), kabirden sonra, ahiret öncesi ölüm, “ikinci dirilme”nin de kıyametteki diriltme olduğunu, bu yaklaşıma göre dünya hayatının dikkate alınmadığını”¹³⁹ belirtmektedir. Bazı müfessirler de dünya hayatında

133) et-Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, C.21, s. 360-361.

134) Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsirü’l-Kebir*, nşr. Abdullah Mahmûd eş-Şehhate Müessesetü’t-Târihü’l-Arabî, Beyrut, 1423/2002, C.3, s. 707-708; İbn Atıyye, Ebu Muhammed Abdulhak b. Gâlib, *el-Muharrarü’l-Vecîz fî Tefsiri’l-Kitâbi’l-Azîz*. nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed Dârül-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001, C. 4, s. 549.

135) el-Kurtubî, *el-Câmi’ li Akhâmi’l-Kur’ân*, C.1, s. 249; C.15, s. 297-298.

136) el-Matürîdî, *Te’vilatü’l-Kurân*, C. 9, s. 10; İbn Kesir, *Tefsirü’l-Kur’ân’il-‘Azîm*, nşr. Sâmî b. Muhammed Selâme, 2. Basım, Dâru Tayyibe, (y.y), 1420/1999, C.1, s. 212.

137) Ateş, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, C.8, s. 68-69.

138) Çoğulun en az kaç olması gerektiğine dair dilcilerle diğer ilim adamları arasındaki tartışmalar için bk. İbrahim Güngör, *Arapçada Çoğulun Sayısal Değeri Üzerine Bir İnceleme, NÜSHA, Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2017, Yıl 17, S., 45, s.75-106.

139) Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, C.4, s. 515; Okuyan, *Kabir Kavramı*, s. 263.

öldürülüp kabirde diriltildikleri, orada sorguya çekildikleri, daha sonra kabirlerinde vefat ettirilip âhirette diriltildikleri anlayışını benimsemişlerdir.¹⁴⁰

“Dikkat edilirse ayetteki kâfirlerin yalvarışında önce ölüm, sonra diriltirme zikredilmiştir. Bakara Suresi 28. âyet ile Mülk Suresi 2. âyette ölümün öne alınması anlatılan hale uygun düşmektedir. Aslında önce hayat, sonra ölüm olması gerekmez mi? Diriltilmeyen bir varlık için ölüm nasıl olabilir ki? O halde bu ayetlerdeki “ölüm” sözcüğünün farklı bir anlamı olması gerekir. Sözü edilen ayetlerdeki öne geçen “mevt” kelimesine “ölüm” değil de “yokluk” anlamı verilmesi daha uygun olur. Çünkü *أَمْوَاتًا وَكُنْتُمْ* “Siz yoktunuz” anlamındadır. *فَأَحْيَاكُمْ* “sizi var etti.” *ثُمَّ يُمِيتُكُمْ* ise, “sonra sizi öldürecek” *ثُمَّ يُحْيِيكُمْ* ifadesini de “sonra sizi tekrar diriltecek” şeklinde anlamlandırmak gerekmektedir. *الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ* âyetine, “Allah Teâlâ yokluğu ve varlığı yarattı” şeklinde mana verilmelidir. O halde “mevt” kelimesinin öne alınmasının nedeni, yokluğu ifade etmesindedir. Şimdi de anılan bilgileri, Mü’min Suresindeki 11. âyetle bağdaştıracak olursak, âyetteki ‘iki ölümün’ ilki ‘yokluk’, henüz yaratılmadan önceki durum, ikincisi de ‘dünyadaki ölümdür’ denilebilir. Âyetteki ‘iki diriltilmenin ilki ‘dünya hayatındaki yaratılma’, ikincisi de ‘âhiretteki diriliştir.’¹⁴¹

“Birinci ölümümüz hariç, bir daha ölmeyecek ve azaba da uğratılmayacağız, değil mi?”¹⁴² Ayrıca “İlk tattıkları ölüm dışında, orada artık ölüm tatmazlar. Allah onları cehennem azabından korumuştur”¹⁴³ mealindeki iki ayette, “ilk ölüm” insanların hayatlarının sonunda dünyada tattıkları ölümdür. Bu şekilde âhret hayatı devam ederken insanların sözünü edeceği ilk ölüm tek ölüm olarak kabul edilmiş olmaktadır. Şayet iddia edildiği gibi Mü’min Suresi 11. âyetindeki “ilk ölüm”ü dünya hayatının sonundaki ölüm, “ikinci ölümü” de kabir hayatından sonraki ölüm diye kabul edersek, o zaman ölüm tecrübeleri bir değil, üçe çıkmış olacaktır. Nitekim İbn Receb (ö. 795/1393) de buna benzer açıklamalar yaparak, ilk hayatın sorgulama için yaşanacak olan kabir hayatı olduğunu, diğer görüşlerin yanlış olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁴ İfade edilenlere göre ölüm, insanın fizikî yapısını oluşturan bedeninin sükûna erip, hareketsiz kalarak canlılık özelliğini yitirmesi anlamına gelmektedir. Bu âyet Kur’ân bütünlüğü içinde ele alındığında, ölümün ve ha-

140) et-Tâberî, *Câmi’u’l-Beyân*, C.21, s. 361; eş-Şevkânî, *Fethü’l-Kadîr*, C.4, s. 555. Mehmet Okuyan, Müslüman âlimlerinin ileri sürdükleri görüşlerin aksine, “Mü’min Suresi 11. Âyetteki iki ölüm ve iki diriltirme işlemlerinin hiç birisi kabirle ve oradaki ölüm veya diriltirme ile ilgili olamayacağını” ifade etmektedir. bk. *Kabir Kavramından* naklen, 264.265.

141) *el-Mâverdî*, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed, *En-Nüket ve’l-Uyûn (Tefsiri’l-Mâverdî)*, nşr. es-Seyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm, Dârü’l-Kütübil-İlmiyye, Beyru, t trs., C.1, s. 91; Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsiri*, İstanbul: 2000-2007, C.16, s. 477-478.

142) 37/es-Saffat/58-59

143) 44/ed-Duhan /56

144) İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Ehvâlü’l-Kubur ve Ahvalü Ehlihâ ile’n-Nüşur*, (y.y), Beyrut, 1985, s. 79.

yatın Yüce Allah tarafından yaratıldığını, yoktan var edilen insanın doğumundan sonra bir süre hayat yaşayacağını, daha sonra öleceğini ve âhirette ebedi olarak yaşamak üzere dirilteceğini belirtmektedir.

8. Sonuç

‘Ölüm’ helâk, mevt ve vefat gibi anlamlara gelip, hayâtın zıttı olarak bilinir. Umuhiyetle “ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddî hayat kaynağını yitirmesi” şeklinde tanımlanmıştır. ‘Hayat’ ise; tüm canlılarda bulunan ve gelişen güç, akıllı, sezen, algılayabilen kuvvet şeklinde tarif edilmiştir. Mevt” kavramı, Kur’ân’da insanlar ve diğer varlıklar için, “Memât” ise, özellikle insanlar için kullanılmıştır. “Hayat” kavramı, insan ve diğer tüm hayat çeşitleri için, “Mehya” ise, özellikle insan hayatı için kullanılmıştır.

Mü’min Suresi 11. Ayetteki, ‘iki ölümün’ ilki ‘yokluk’, henüz yaratılmadan önceki durum, ikincisi de ‘dünyadaki ölüm olarak anlaşılmaktadır. Söz konusu âyetteki ‘iki diriltimenin ilki, ‘dünya hayatındaki yaratılma’, ikincisi de ‘âhiretteki diriliş şeklinde anlaşılmış, ‘İlk Hayat’ı, insanın ana rahmindeyken ruhlara üfürülmesi, “İkinci Hayat”ı da, diriltirmede ruhların bedenlere tekrar geri dönmesi şeklinde yorumlamışlardır. Diriltilemeyle ilgili aşamalarda Kur’ân’da farklı kavramlar kullanılmıştır.

Reenkarnasyon olduğu iddia edilen âyetler kesin bir şekilde yeniden doğuş veya bedenlenmenin olamayacağını ortaya koymuştur. Diriliş inancıyla ilgili birtakım ülkelerde yapılan arkeolojik kazılar, insanların öldükten sonra diriltileceklerine inandıklarını göstermiştir. Bazı âlimler, “İki Defa Öldürme ve İki Defa Diriltme”nin kabir hayatı ve azabına delil olabileceğini belirtmişlerdir. Ölüm ve hayat, Yüce Allah tarafından insanların sınanması için yaratılmıştır.

Ölüm ve diriliş düşüncesi insanları en çok meşgul eden konuların başında yer almıştır. Evrensel bir gerçeklik olan ölümü herkes tadacak ve ondan kaçınmak mümkün olmayacaktır. Buna karşın insanoğlunun sonsuza dek hayatta kalma arzu ve isteği hep olmuştur. Ölümden sonra dirilişin mümkün olduğu; hatta Allah’ın adalet ve hikmetinin gereği gerçekleşmesi gerektiği belirtilmektedir. İnsanların yokluktan varlığa çıkarılmaları ve dünya hayatında yaşıyor olmaları onların, âhirette diriltileceklerine bir delil teşkil etmektedir. Zira daha hayatta iken bedenimizde pek çok hücre her gün ölüp dirilmekte, tercihimizin dışında vücudumuzda yapılan bu değişiklikler ve yenilenmelerde benliğimiz korunmakta ve bir kişilik problemi de yaşanmamaktadır. Vücudumuzda hücrelerimizin değişmesi ve uykudan uyanmamızla birlikte “benliğin” değişikliğe uğramaması ve Yüce Allah’ın şu anda bedenimizde bunları yapıyor olması, öldükten sonra diriltilmeye işaret etmektedir.

Kaynakça

Abdülbâki, M. Fuad, “Ba’s”, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ân’i’l-Kerîm*, İstanbul: Çağrı, 1411/1990.

- Asım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, İstanbul: (y.y), 1304-1305/1866-1867.
- Ateş, Süleyman, “Reenkarnasyon (Yeniden Bedenlenme)”, *Kur’ân Mesajı, İlmî Araştırmalar Dergisi*, S. 13-14-15, Ocak, Şubat, Mart, 1999.
- _____, *İnsan ve İnsan Üstü Varlıklar (Ruh, Melek, Cin, İnsan)*, İstanbul: Vatan, 2002.
- _____, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar, 1990.
- Aydın, Mehmet, “İbn Sinâ’nın Mutluluk (es-Sa’ade) Anlayışı”, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1984.
- Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’ân Tefsiri*, İstanbul: (y.y), 2000-2007.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-Sahîh*, İstanbul: Çağrı, 1981.
- Cevzici, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say, 2014.
- Çetin, Mustafa, “Kur’ân Işığında Reenkarnasyon”, *Diyanet İlmî Dergi*, Ankara, 1995, C. 31, S.4, s. 121-128,
- Doniger, Wendy. *Karma and Rebirth in Classical Indian Traditions*, ABD, University of California Press, 1980.
- Edward William Lane, *An Arabic English Lexicon*. 8 Cilt., Beyrut: (y.y), 1968.
- Eflatun, Phaidros, Çev., Hamdi Akverdi, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1990.
- el-Âlûsî, Şihabuddin Seyyid Mahmud b. Abdillâh el-Hüseynî, *Rûhu’l-Me’ânî fi Tefsiri’l-Kur’âni’l-‘Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî*, Thk. Ali Abdulbarî Atıyye, Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1415/1994.
- el-Askerî, Ebu Hilâl el-Hasen b. Abdullah, *el-Füruku’l-Lügaviye*, Nşr. Muhammed İbrahim Selim, Kahire: Dârü’l- İlmî ve’s-Sekâfe li’n-Neşr ve’t-Tevzî’, (trs.).
- el-Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammad. *Tacü’l-Lüga ve Sıhâhü’l-Arabiyye*, Nşr. Ahmed Abdulgafur Attâr, 4. Basım, Beyrut: Dârül-İlm li’l-Melâyîn, 1407/1987.
- el-Ezdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Hasen ed-Darîr el-Mürsî, *el-Müntehab min Ğarîbi’l-Kelâmi’l-Arab*, Thk. Muhammed b. Ahmed el-Ömerî, Mekke: Câmi’atu Ümmü’l-Kurâ, 1409/1989.
- el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî, *Tehzîbü’l-Lüga*, Nşr. Muhammed ‘İved Mur’ib, Beyrut: Dârü’l-İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2001.
- el-İsbahanî, Ebu Mûsa Muhammed b. Ömer, *el-Mecmuu’l-Muğîs fi Ğarîbi’l-Kur’ân ve’l-Hadîs*, Thk. Abdulkerim el-Azbâvî, Cidde: Câmiatu Ümmü’l-Kurâ-Dârü’l-Medenî, 1408/1988.
- el-İsfahânî, Râgıb, *Müfredâtu Elfâzi’l-Kur’ân*, nşr. Safvân Adnan ed-Dâvudî, Beyrut: Dârü’l-Kalem, 1412.
- el-Matürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Mahmud, *Te’vilatü’l-Kur’ân*, Nşr. Mecdî Baslum, Beyrut: Darul’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1426/2005.

- Eren, Hasan, *Türkçe Sözlük*, İstanbul: Türk Dil Kurumu, 1988.
- er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihü'l-Ğayb*, 3. Basım, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420.
- _____, *Kelam'a Giriş (el-Muhassal)*, Çev. Hüseyin Atay, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1978.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, İstanbul: İşaret, 1999.
- es-Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih, *Min Esrârî'l-Beyânî'l-Kur'ânî*, Kahire: Dârü'l-Fikir, 1430/2009.
- eş-Şenberî, eş-Şerîf b. Hâşim b. Hezzâ', "*el-Hazzu'l-Vâfir min Te'vîli'l-İmâteteyn ve'İhyâeyn fi Âyeti Sureti Ğâfir*", *Mecelletu Tıbyan li-Dirâsâti'l-Kur'ân'iyye*, el-Memleketü'l-Arabiyyetü's-Suudiyye: (y.y), 1436/2015.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethü'l-Kadîr*, Dımeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesir-Dârü'l-Kelimi't-Tayyib, 1414/1993.
- _____, *Fethu'-Kadîr el-Câm'i beyne'r-Rivaye ve'd-Dirâye fi İlmi't-Tefsir*, Kahire: y.y., 1964.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli'l-Âyi'l-Kur'ân*, Nşr. Ahmed Muhammed Şakir, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000
- _____, *Câmiü'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kurân*, Nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ile birlikte, Kahire: Dârü'l-Hicr, 1422/2001.
- et-Tahnevî, Muhammed b. Ali. *Keşşafü'l-İstılahatü'l-Fünun ve'l-'Ulâm*, nşr. Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan Naşırûn, 1996.
- et-Tûsî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Hasen, *et-Tıbyân el-Câmi' li 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Nşr. ve Tashih Ahmed Habîb Kuseyr el-Âmilî, en-Necef: Mektebetü'l-Emîn-Matbaatü'n-Nu'mân, 1389/1969.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Nşr. Heyet, (y.y): Dârü'l-Hidâye, (trs.).
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vucûhi't-Te'vîl*, 3. Basım, Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, (y.y): 1407.
- Gökçe, Cüneyt, "*Berzah*", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, s. 525, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Gölcük, Şerafettin, Süleyman Toprak, *Kelam Tarih Ekoller ve Problemler*, Konya: Tekin, 2014.
- Güllüce, Veysel, "*Reenkarnasyon İddiaları karşısında Kur'ân-Kerim*", *Günümüz Tefsir Problemleri*, Ankara: Bilay, 2018.
- Güllüce, Veysel, *Kur'ân Işığında Reenkarnasyon*, İstanbul: Rağbet, 2004.

- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul: Remzi, 1979.
- _____, *İslâm İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi, 1984.
- _____, *Ruhbilim Sözlüğü*, İstanbul: Remzi, 1988.
- Heyet, *Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2007.
- Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Ebu Muhammed Abdulhak b. Gâlib, *el-Muharrarü'l-Vecz fi Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, Nşr. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub Şihabüddin, *er-Ruh fi'l-Kelâm 'alâ Ervâhi'l-Emvât ve'l-Ehyâ'*, Beyrut: (y.y), 1975.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fidâi İsmail İmâdü'd-Dîn b. Ömer, *Tefsirü'l-Kur'an'il-'Azim*, Nşr. Sâmî b. Muhammed Selâme, 2. Basım, (y.y): Dâru Tayyibe, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî, *Garîbü'l-Kur'an*, Nşr. Ahmed Sakar, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemaluddin Muhammed b. Mukrim, *Lisânu'l-Arab*, 3. Basım, Beyrut: Dâru's-Sadr, 1414/1993.
- İbn Receb, Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed, *Ehvâli'l-Kubur ve Ahvalü Ehlihâ ile'n-Nüşur*, Beyrut: (y.y), 1985.
- İbn Sîde, Ebu'l-Hasan b. Ali b. İsmail ed-Darir el-Mürsî, *el-Muhkem ve'-Muhitu'l-A'zem*, Nşr. Abdulhamid Hindavi, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Sina, E. Ali, *el-Bürhan min Kitabi's-Şifâ*, Nşr. Abudurrahman Bedevî, Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Misriyye, 1954.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman, *Nüzheti'l-A'yüni'n-Nevâzir fi İlmi'l-Vücûh ve'n-Nezâir*, nşr. Muhammed Abdülkerim Kâzım er-Râdî, 3. Basım, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984.
- _____, *Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir*, Beyrut: (y.y), 1407/1986.
- Kâdî Abdülcebbar, Ahmed bin Abdi'l-Cebbar El-Hemedani, *ŞerhuUsûli'l-Hamse*, Nşr. Abdülkerim Osman, 2. Basım, Kahire: Mektebetü'l-Vehbe, 1988.
- Kemalüddîn İbn Ebî Şerif, Muhammed bin Muhammed, *el-Müsâmere bi Şerhi'l-Müsâ-yere fi'l-Akâidi'l-Münciye fi'l-Âhire*, Nşr. Salahuddîn el-Hımsî, (y.y), 2009.
- Koç, Turan, *Ölümsüzlük Düşüncesi*, İstanbul: İz, 2005.
- Küftegöl, Özlem. *Yetişkin Bireylerde Ölüm Kaygısı ve Dindarlık*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: On Sekiz Mart Üniversitesi, 2018.

- Mukâtil b. Süleyman, *et-Tefsirü'l-Kebîr*, Nşr. Abdullah Mahmûd eş-Şemmate, Beyrut: Müessesetü't-Târihü'l-Arabî, 1423/2002.
- Okuyan, Mehmet, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyamet-Ahiret Süreci*, 3. Basım, İstanbul: Düşün, 2013.
- Öz, Mustafa, “*Dirâr b. Amr*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.9, s. 274- 275, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- _____, “*el-Fıkhu'l Ekber*”, *İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, 3. Baskı, İstanbul: İFAV, 2002.
- Özalp, Hasan, “*Aristoteles ve İbn Sînân'ın Reenkarnasyonu Reddi*”, *Dini Araştırmalar*, C. 16, S. 42, s.78-100, Ocak-Haziran 2013.
- Öztürk, Y. Nuri, *Kur'an'daki İslâm*, İstanbul: Yeni Boyut, 1996.
- Smart, Ninian, “reincarnation”, *Encyclopedia of Philosophy*, Vol. 8, 2nd ed., Ed. in Chf.: Donald M. Borchert, Macmillan: Thomson&Gale, 2006.
- Şimşek, M. Sait, *Günümüz Tefsir Problemleri*, Konya: Esra,1995.
- Toprak, Süleyman, “*Haşir*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.16, s. 416, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997.
- _____, *Ölümden Sonraki Hayat, Kabir Hayatı*, Konya: Selçuk Üniversitesi, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*Ba's*”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.5, s. 98, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Yazır, E. M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Azim Neşriyat, (trs.).
- Yazoğlu, Ruhattin, *Gazâlî Düşüncesinde Ruh ve Ölüm*, Ankara: Cedit, 2002.
- Zagzebski, L. Trinkaus. *Philosophy of Religion: An Historical Introduction*, New Jersey: Wiley-Blackwell, 2007.